

Aurimas MARKEVIČIUS

Vilniaus universitetas

ŠIAURINIŲ ŠIRVINTIŠKIŲ *i*, *ē* IR *iā* KAMIENŲ DAIKTAVARDŽIŲ RAIDA

Šiame straipsnyje trys daiktavardžio kamienai nagrinėjami kartu, nes dėl fonetinės ir morfologinės raidos daugelis jų galūnių tapo sinkretinės, o tai sudarė sąlygas intensyviam šių kamienų mišimui. Daugiausia aptariama baritoninio kirčiavimo *i*, *ē* ir *iā* kamienų daiktavardžių raida, nes nekirčiuotos galūnės daugelyje rytų aukštaičių tarmių kito labiau už kirčiuotas. Baritoninio kirčiavimo *i* kamieno daiktavardžių šiaurinių širvintiškių plote¹ nedaug. Visi jie moteriškosios giminės ir nevienodo amžiaus. Seniausi yra tikrieji *i* kamieno daiktavardžiai. Iš A. Rosino rekonstruotų šių daiktavardžių baritoniskai buvo kirčiuojami keturi: *ilktis* „iltis“, *liáudis*, *nýtis* ir *váltis*. Rekonstruojamas dvejopas daiktavardžio *kandis* kirčiavimas: *kándis* ir *kandīs* (Rosinas 2005, 181t.). Senasis *i* kamieno daiktavardis yra ir *súodys* „suodžiai“ (Kazlauskas 1968, 211; Būga 1959, 551).

Labai seniai pagal *i* kamieną pradėti linksniuoti baritoninio kirčiavimo žodžiai *nósis* ir *ántis* (rytų aukštaičių – *úntis*)².

Kitas sluoksnius atsirado gerokai vėliau, kai į moteriškąją giminę perėjo bevardės giminės daiktavardžiai: **klėti* > **klétis*, **krásni* > **krásnis*, **krýti* > **krýtis*, **pénti* > **péntis*, **táši* > **tášis*, **smílti* > **smíltis* (Rosinas 2005, 181t.).

Naujausi senųjų slaviškųjų skolinių adaptacijos lietuvių kalboje tyrimai rodo, kad visoje lietuvių kalboje, kartu ir rytinėse tarmėse iki XIII a. egzistavo daiktavardžių bevardė giminė. Iki šio laiko į lietuvių kalbą atėjusių slaviškų

¹ Šiauriniai širvintiškiai nuo pietinių skiriasi nevienodu kirčio atitraukimu. Pietiniai širvintiškiai turi silpnąjį sąlyginį kirčio atitraukimą, o šiauriniai – antrojo laipsnio sąlyginį kirčio atitraukimą. Šiauriniams širvintiškiams priklauso Kavarskas, Vidiškiai, Ukmergė. Pašilės parapija yra pereinamoji, todėl naudojamos ir šios šnektos medžiaga.

² Tai buvę šakniniai priebalsinio kamieno daiktavardžiai (Kazlauskas 1968, 262–268). A. Rosino nuomone, jie į *i* kamieną perėjo dar baltų prokalbės laikais (Rosinas 2005, 181t.).

skolinių adaptacija buvo daugiau morfologinė negu fonetinė, t. y. skoliniai lietuvių kalboje išlikdavo tos pačios giminės kaip ir tose kalbose, iš kurių skolintasi. Vadinasi, slaviškieji *neutra* skoliniai ir lietuvių kalboje išliko bevardės giminės: **muila*, **viedra* ir pan. Vėliau, lietuviškiems bevardės giminės daiktavardžiams pereinant į vyriškąją, kartu su jais perėjo ir slaviškieji skoliniai. Visi tapo *a* kamieno daiktavardžiais (Girdenis 2001, 386; Kardelis 1999, 101tt.). Tai patvirtina ir šiaurinių širvintiškių pavyzdžiai: *bĭlŭdus* „dubuo“, *maĭlus* „muilas“³, *stĭklus* „stiklas“, *vŕnus* „vynas“, *viēdrus* „kibiras“, *dŕvus* „nepaprastas, keistas dalykas“, *pōsmus* „posmas, siūlų sruogos atskirta dalis“, *vaĭskus* „kariuomenė“, *miēstus* „miestas“ ir kt.

E. Niemineno, J. Kazlauskas (žr. Kazlauskas 1968, 124t.), A. Girdenio nuomone, daiktavardžių bevardė giminė išnyko dėl Leskieno dėsnio veikimo: „<...> jos akūtinė daugiskaitos vardininko galūnė *-ā po Leskieno dėsnio (*-ā > a) sutapo ir su bevardės, ir su moteriškosios giminės vienaskaitos vardininko galūne“ (Girdenis 2001, 386). Tokia nenormali padėtis ilgai trukti negalėjo – bevardė giminė ėmė gauti vyriškosios giminės daiktavardžių galūnes (Girdenis, ten pat). Procesas, pradžioje apėmęs produktyvųjį *a/ia* kamieną, plito – išnyko *i* ir *u* kamienų bevardė giminė. Tik *i* kamienne ji perėjo ne į vyriškąją, o į tame kamienne vyraujančią moteriškąją giminę. Dėl K. Būgos (1961, 46) nustatyto Leskieno dėsnio veikimo laiko (XIII–XIV a.) nesiginčijama. Vadinasi, šie daiktavardžiai į vyriškąją giminę turėjo pereiti apie XIV a.

Iš visų minėtų *i* kamieno daiktavardžių šiauriniai širvintiškiai iki šiol vartoja penkis baritoninio kirčiavimo žodžius, kurie neperėjo į kitus kamienus: *ĭltis* „iltis“, *klĕtis* „klėtis“, *nĭtis* „nytis“, *pĭntis* „pentis“ ir *nōsis* „nosis“. Paskutinytis daiktavardis diferencijuotas pagal reikšmę: liko *i* kamieno, jeigu reiškia šnervę, ir perėjo į *ē* kamieną, jeigu reiškia atsikišusią veido dalį. Plg.: *abĭdvi nōsis užgūltas* „abidvi šnervės užgultos“ ir *pijōku nōses mēlinas* „girtuoklių nosys mėlynos“ (Kavarskas).

Šiauriniai širvintiškiai dar vartoja baritoninio kirčiavimo *i* kamieno daiktavardžius *pāltis* „paltis“ ir *svĭrtis* „svirtis“. K. Būgos (1959, 164, 212) nuomone, daiktavardis *paltis* yra slaviškas skolinys, o *svirtis*, matyt, yra naujesnis žodis. S. Slavočinskis jį dar vartojo svarstyklių reikšme (žr. Sabaliauskas 1990, 289).

³ Šiame žodyje tikriausiai turima vėlyva dvibalsio *ui* pakaita. Plg. upelio pavadinimą *Muilinē* (Šventosios kairysis intakas).

Nors ir skirtingos kilmės, dabar visi šie daiktavardžiai šiaurinių širvintiškių plote linksniuojami vienodai. Tačiau iš jų nėra nė vieno, kurio visi linksniai būtų išlaikę *i* kamieno galūnes. Vienaskaitos naudininkui ir įnagininkui būdingos *ē* kamieno galūnės: *ílti* ~ *íltei* „ilčiai“, *ílti* ~ *ílte* „iltimi“. Kiti baritoninio kirčiavimo *i* kamieno daiktavardžiai arba perėjo į kitus kamienus, arba apskritai nevartojami.

Daiktavardžių *ē* kamienas šiaurinių širvintiškių plote yra produktyvus kaip ir visose lietuvių kalbos tarmėse. Nemaža ir baritoninio kirčiavimo daiktavardžių: *dúlke* „dulkė“, *ká.rve* „karvė“, *pí.mpe* „pempė“, *knĩrve* „pempė“, *klúmpe* „klumpė“ ir kt. Dabar šis kamienas yra pasipildęs dviem keliais: 1) į jį perėjo dalis *i* kamieno daiktavardžių, pvz.: *kárte* „kartis“, *únte* „antis“, *žibiĩkšte* ~ *žibeĩkštė* „žebenkštis“ ir kt.; 2) baritoninio kirčiavimo *ĩā* kamieno daiktavardžių visų linksnių galūnės sutapo su *ē* kamieno galūnėmis (plg. vns. vard. *dúlke* „dulkė“ ir *sá.uje* „sauja“; vns. kilm. *dúlkes* „dulkės“ ir *sá.ujes* „saujos“ ir pan.), todėl *ĩā* kamieno baritoniniai žodžiai visai išnyko. Pats *ē* kamienas prarado tik baritoninio kirčiavimo *lē* kamieno daiktavardžius, kurie perėjo į *ā* kamieną, pvz., *sá.ula* „saulė“, *jā.gla* / *jeglā* „eglė“, *kāũla* „kiaulė“ ir kt.

Morfologinių sistemų ir atskirų formų raidą, daugelio kalbininkų nuomone, labiausiai lemia fonetiniai (fonologiniai) pakitimai. Jų svarbą ypač akcentavo F. de Saussure'as: „<...> daugelis pakitimų, kurie laikomi gramatiniais, iš esmės yra fonetiniai“ (Saussure 1977, 174)⁴. Mokslininkas teigia: „Jeigu <...> fonetiniai reiškiniai nesusiduria su jokių fonetiniu apribojimu, jie turi sukelti didžiausių sukrėtimų visame gramatikos organizme“ (Saussure 1977, 185)⁵. Ir kitų tyrėjų nuomone, morfologiniai pakitimai visada (arba beveik visada) yra reakcija į fonologinius pakitimus (Wurzel 1984, 194; Rošinas 2005, 223; dar plg. Borkovskij, Kuznecov 1963, 185).

Šiaurinių širvintiškių *i*, *ē* ir *ĩā* kamienų daiktavardžių raidą irgi daugiausia lėmė fonologiniai žodžio galo pakitimai:

1. Dvigarsių *an*, *en* balsinių dėmenų nazalizacija ir siaurėjimas.
2. Dvigarsių *in*, *un* kitimas (balsių nazalizacija).
3. Leskieno dėsnis.

⁴ «<...> многие изменения, которые считаются грамматическими, сводятся к фонетическим».

⁵ «Если <...> фонетические явления не встречают никакого ограничения, они должны вызывать глубочайшие потрясения в грамматическом организме в целом».

4. Balsių *a* ir *ā* priešakėjimas po minkštųjų priebalsių.
5. Balsio *ē* dvibalsėjimas.
6. Nekirčiuoto dvibalsio *ie* vienbalsėjimas.
7. Nekirčiuotų ilgųjų balsių trumpėjimas.
8. Dvibalsių ir diftongoidų monoftongizacija.
9. Nekirčiuotų balsių *u* ir *e* kokybinė redukcija žodžio gale.

Labiausiai nagrinėjamų kamienų paradigmas pakeitė Leskieno dėsniš ir nekirčiuotų ilgųjų balsių trumpėjimas. Toliau šie pakitimai aptariami plačiau.

Dvigarsių *an*, *en* balsinių dėmenų nazalizacija ir siaurėjimas (puntininkavimo atsiradimas). Kaip rodo 1219 (1215?) m. Lietuvos ir Galičo-Volynės kunigaikščių sutartyje minimos lietuvių kunigaikščių vardų formos *Довѣспрункѣ*, *Вишумутѣ* ir *Купениū* (LIŠ I, 34; Zinkevičius 1987, 245; 2006, 52), XIII a. pradžioje *an*, *en* jau buvo virtę į *un*, *in*. Bet tai yra rezultatas, o pats virtimas turėjo būti dar senesnis, t. y. vyko prieš XI–XII a. (Zinkevičius 2006, 52, 54). Tai rytų aukštaičių tarmės pradžia. Dėl tokio siaurėjimo pakitusias galūnes turi šie nagrinėjamų kamienų linksniai: 1) visų trijų kamienų daiktavardžių vienaskaitos inesyvas, pvz.: **iltijén*⁶ > **iltijé* > **iltijǐ* „iltyje“, **dulkējén* > **dulkējé* > **dulkējǐ* „dulkėje“, **saujājén* > **saujājé* > **saujājǐ* „saujoje“; 2) visų trijų kamienų daugiskaitos inesyvas, pvz.: **iltisén* > **iltisé* > **iltisǐ* „iltyse“, **dulkēsén* > **dulkēsé* > **dulkēsǐ* „dulkėse“, **saujāsén* > **saujāsé* > **saujāsǐ* „saujose“; 3) *ē* ir *īā* kamienų vienaskaitos galininkas, pvz.: **dulken* > **dulkē* > **dulkǐ* „dulke“, **saujan* > **saujā* > **saujū* „saują“⁷; 4) *ē* ir *īā* kamienų vienaskaitos įnagininkas, pvz.: **dulkén* > **dulkē* > **dulkǐ* „(su) dulke“, **sauján* > **saujā* > **saujū* „(su) sauja“. Atsirado sinkretinė *i* ir *ē* kamienų vienaskaitos galininko galūnė, plg. **iltǐ* „ilti“ ir **dulkǐ* „dulke“.

Dvigarsių *in*, *un* kitimas (balsių nazalizacija): *in* > *ī*, *un* > *ū*. Šis kitimas turėjo vykti tuo pačiu metu kaip ir dvigarsių *an*, *en* virtimas į nosinius balsius *q*, *ę* prieš nesprogstamuosius priebalsius ir žodžio gale. Z. Zinkevičiaus manymu, nazalizacija vyko dar seniau negu išlikusių dvigarsių *an*,

⁶ Pasirinktas žodis *iltis*, nes tai tikrasis *i* kamieno moteriškosios giminės daiktavardis, šiaurinių širvintiškių vartojamas iki šiol. K. Būgos (1959, 191t.) nuomone, šaknyje jis turėjo priebalsį *k*, t. y. buvo *ilktis*. Neaišku, kada šis priebalsis išnyko. K. Sirvydo žodyne jau rašoma *iltis* SKSŽ, 56. Todėl šiame straipsnyje vartojama forma *iltis*.

⁷ Ilgieji balsiai prieš tautosilabinius *l*, *m*, *n*, *r*, *į*, *ų* šiuo metu jau buvo sutrumpėję: *ān* > *an*, *ēn* > *en* ir pan. A. Rosino (2005, 155) nuomone, tai įvyko vėlyvojoje rytų baltų prokalbėje.

en pirmojo dėmens siaurėjimas. Ir A. Girdenis mano, kad žemaičių tarmėje balsių nazalizacija žodžio gale vyko seniai, t. y. ketvirtame etape (iš devynių) prieš Leskieno dėsnį (Girdenis 1994, 13). Aukštaičių tarmėje nazalizacija negalėjo vykti daug vėliau. Šiaurinių širvintiškių plote dėl to pakito *i* kamieno vienaskaitos galininko ir visų kamienų daugiskaitos kilmininko galūnės: *iltin > *iltī, „iltī“ ir *iltiun > *iltiū „ilčių“; *dulkiun > *dulkiū „dulkių“; *saujun > *saujū „saujų“.

Leskieno dėsnis. Dėl šio dėsnio visų trijų kamienų daiktavardžiai turi pakitusias daugelio linksnių galūnes: 1) vienaskaitos įnagininko, pvz.: *iltimī > *iltimi „iltimi“; *dulkī > dulki „dulke“; *saujū > saju⁸ „(su) sauja“; 2) vienaskaitos inesyvo, pvz.: *iltijī > *iltiji „iltyje“; *dulkējī > *dulkēji „dulkėje“; *saujājī > *saujāji „saujoje“; 3) vienaskaitos adesyvo, pvz.: *iltipē > *iltipi „prie ilties“; *dulkēipē > *dulkēipi „prie dulkės“; *saujāipē > *saujāipi „prie saujos“; 4) vienaskaitos iliatyvo, pvz.: *iltinā > *iltina⁹ „į iltį“; *dulkēnā > *dulkēna „į dulkę“; *saujānā > *saujāna „į saują“; 5) vienaskaitos aliatyvo, pvz.: *iltēspē > *iltēspi „prie ilties“; *dulkēspē > *dulkēspi „prie dulkės“; *saujāspē > *saujāspi „prie saujos“; 6) daugiskaitos naudininko, pvz.: *iltimōs > *iltimus „iltimis“; *dulkēmōs > *dulkēmumus „dulkėmis“; *saujāmōs > *saujāmus „saujomis“; 7) daugiskaitos galininko, pvz.: *iltīs > iltis „iltis“; *dulkēs > dulkes „dulkes“; *saujās > saujas „saujas“; 8) daugiskaitos įnagininko, pvz.: *iltimīs > *iltimis „iltimis“; *dulkēmīs > *dulkēmimis „dulkėmis“; *saujāmīs > *saujāmis „saujomis“; 9) daugiskaitos inesyvo, pvz.: *iltīsī > *iltīsi „iltyse“; *dulkēsī > *dulkēsi „dulkėse“; *saujāsī > *saujāsi „saujose“¹⁰; 10) daugiskaitos iliatyvo, pvz.: *iltīsna > *iltīsna „į iltis“; *dulkēsna > *dulkēsna „į dulkes“; *saujāsna > *saujāsna „į saujas“; 11) daugiskaitos aliatyvo, pvz.: *iltiunpē > *iltiunpi „prie ilčių“; *dulkiunpē > *dulkiunpi „prie dulkių“; *saujunpē > *saujunpi „prie

⁸ Tikriausiai šiame ir kituose linksniuose trumpėdami nosiniai balsiai *ī* ir *ū* prarado ir nazalizaciją, plg. žemaičių *ū > u, *ī > i (Girdenis 1994, 13).

⁹ Tikėtina Z. Zinkevičiaus (1980, 255) nuomonė, kad postpozicija greičiausiai buvo **nā* arba **na*.

¹⁰ Pagal naujausią požiūrį, šiame linksnyje senojo lokatyvo baigmens *-su* balsis pakeistas *-én* pagal vienaskaitos modelį (Rosinas 2005, 170t.). Rytų aukštaičių tarmėje pakeistas baigmuo *-sén* kito toliau: *-sén* > *-sē* > *-sī*, o veikiant Leskieno dėsniumi, balsis su trumpėjo. Šis kitimas rytų aukštaičių tarmėje galėjo vykti ir vėliau – po Leskieno dėsnio. Tada baigmuo *-su* būtų tiesiogiai pakeistas į *-si*: *laukōsu perdirbtas į *laukōsi „laukuose“ pagal vienaskaitos inesyvo *miškēi* „miške“ analogiją.

saujų“; 12) dviskaitos vardininko ir galininko, pvz.: *iltí > *ilti* „dvi iltys, dvi iltis“; *dulkĕ > *dulki* „dvi dulkės, dvi dulkes“; *saujĕ > *sauji* „dvi saujos, dvi saujas“; 13) dviskaitos naudininko, pvz.: *iltimó > *iltimu „dviem iltims“; *dulkēmó > *dulkĕmu „dviem dulkėms“; *saujāmó > *saujāmu „dviem saujoms“; 14) dviskaitos įnagininko, pvz., *iltimí > *iltimi „dviem iltimis“, *dulkēmí > *dulkĕmi „dviem dulkėmis“, *saujāmí > *saujāmi „dviem saujomis“. Dėl Leskieno dėsnio pakito *iā* kamieno vienaskaitos vardininko galūnė, pvz., *saujá > *sauja* „sauja“.

Labai padaugėjo trumpųjų galūnių. Iki tol jų buvo visai mažai: *i* kamieno daiktavardžiai turėjo trumpąją vienaskaitos vardininko (pvz., *iltis*), *ē* ir *iā* kamienų vienaskaitos šauksmininko (pvz.: *dulke*, *sauja*) ir visų kamienų daugiskaitos lokatyvo (pvz.: *iltisu, *dulkĕsu, *saujāsu) galūnes.

Balsių *a* ir *ā* priešakėjimas po minkštųjų priebalsių. Sinkretines galūnes įgijo daugelis *ē* ir *iā* kamienų linksnių: 1) vienaskaitos kilmininkas ir daugiskaitos vardininkas, pvz., *saujās > *saujĕs „saujos“ (plg. *dulkĕs „dulkės“); 2) vienaskaitos naudininkas, pvz., *saujai > *saujei „saujai“ (plg. *dulkei „dulkei“); 3) vienaskaitos inesyvas, pvz., *saujāji > *saujĕji „saujoje“ (plg. *dulkĕji „dulkėje“); 4) vienaskaitos iliatyvas, pvz., *saujāna > *saujĕna „į saują“ (plg. *dulkĕna „į dulkę“); 5) vienaskaitos adeptyvas, pvz., *saujāipi > *saujĕipi „prie saujos“ (plg. *dulkĕipi „prie dulkės“); 6) vienaskaitos aliatyvas, pvz., *saujāspi > *saujĕspi „prie saujos“ (plg. *dulkĕspi „prie dulkės“); 7) daugiskaitos naudininkas, pvz., *saujāmu > *saujĕmu „saujoms“ (plg. *dulkĕmu „dulkėms“); 8) daugiskaitos galininkas, pvz., *saujas > saujĕs „saujas“ (plg. *dulkes* „dulkes“); 9) daugiskaitos įnagininkas, pvz., *saujāmis > *saujĕmis „saujomis“ (plg. *dulkĕmis „dulkėmis“); 10) daugiskaitos inesyvas, pvz., *saujāsi > *saujĕsi „saujose“ (plg. *dulkĕsi „dulkėse“); 11) daugiskaitos iliatyvas, pvz., *saujāsna > *saujĕsna „į saujas“ (plg. *dulkĕsna „į dulkes“). Balsis *a* po minkštojo priebalsio supriešakėjo *iā* kamieno daiktavardžių vienaskaitos vardininko galūnėje, bet ji nesutapo su *ē* kamieno atitinkamo linksnio galūne, pvz., *sauja > sauje „sauja“ (plg. *dulkĕ „dulkė“).

Šis procesas sudarė sąlygas *iā* kamieno baritoninio kirčiavimo daiktavardžiams pereiti į *ē* kamieną. Skirtingos liko tik trijų linksnių galūnės: vienaskaitos galininko (plg. *saujū „saują“ ir *dulkī „dulkę“), vienaskaitos įnagininko (plg. *sauju* „(su) sauja“ ir *dulki* „(su) dulke“) ir minėto vienaskaitos vardininko.

Balsio *ē* dvibalsėjimas. Kaip ir visose aukštaičių tarmėse, šiaurinių širvintiškių plote susiaurėjo šio balsio pradžia. Atsirado dvibalsis *ie*. Pakito *i* kamieno daiktavardžių trijų linksnių galūnės: 1) vienaskaitos kilmininko, pvz., **iltēs* > **ilties* „ilties“; 2) vienaskaitos aliatyvo, pvz., **iltēspi* > **iltiespi* „prie ilties“; 3) vienaskaitos šauksmininko, pvz., **iltē* > **iltie!* „iltie!“.

Nekirčiuoto dvibalsio *ie* vienbalsėjimas (virtimas į *ē*) būdingas širvintiškiams, uteniškiams, daliai anykštėnų ir panevėžiškių. Pakito *i* kamieno daiktavardžių trijų linksnių galūnės: 1) vienaskaitos kilmininko, pvz., **ilties* > **iltēs* „ilties“; 2) vienaskaitos aliatyvo, pvz., **iltiespi* > **iltēspi* „prie ilties“; 3) vienaskaitos šauksmininko, pvz., **iltie* > **iltē!* „iltie!“.

Paskutinius du procesus paprasčiausia būtų aiškinti kitaip: *ē* galėjo virsti į *ie* tik kirčiuotame skiemenyje, o nekirčiuotame virsti į *ē* (*šienas*, bet *šēnauje*). Tačiau tada būtų sunku paaiškinti, kodėl K. Sirvydo raštuose ir kirčiuotame, ir nekirčiuotame skiemenyje nuosekliai rašoma *e*. Kartais balse *i* gali būti žymimas priebalsio minkštumas, bet R. Garbė nurodo, kad paprastai taip būna tik po priebalsių *k*, *g* ir *š*, *ž* (PS, 1884, XIII; dar plg. Markevičius 2002, 224). XVII a. Ukmergės teismų priesaikose kirčiuotas *ie* rašomas nuosekliai, o nekirčiuotas – nenuosekliai: *prysiekiam*, *Diewuy*, *Motieius*, *wiena*; *wienamuy*, *sprawiedliway*, bet ir *palepima*, *pagrebe* (žr. Jablonskis 1937, 148). Galbūt apie XVII a. Ukmergės apylinkėse jau buvo prasidėjęs nekirčiuoto dvibalsio *ie* vienbalsinimas.

Nekirčiuotų ilgųjų balsių trumpėjimas. Tai procesas, apėmęs visą vidurio Lietuvą: širvintiškių, panevėžiškių, pietinių anykštėnų, šiauliškių (išskyrus šiaurės vakarų kampą apie Žagarę), o prieškirntiniame skiemenyje ir šiaurės žemaičių telšiškių patarmes. Nekirčiuotuose skiemenyse neliko ilgųjų balsių. Dėl šio vyksmo šiaurinių širvintiškių plote pakito visų trijų nagrinėjamų kamienų daiktavardžių daugelio linksnių galūnės: 1) vienaskaitos kilmininko ir daugiskaitos vardininko, pvz.: **iltēs* > *iltes* „ilties“, **dulkēs* > *dulkes* „dulkės“, **saujēs* > *saujes* „saujos“; 2) vienaskaitos galininko, pvz.: **iltī* (**iltī?*) > *ilti* „ilti“, **dulkī* (**dulkī?*) > *dulki* „dulkė“, **saujū* (**saujū?*) > *sauju*¹¹ „sauja“; 3) daugiskaitos vardininko ir šauksmininko, pvz.: **iltīs* > *iltis* „iltys“;

¹¹ Ne visai aiški nekirčiuotų ilgųjų balsių trumpėjimo ir neakūtinųjų nosinių balsių denazalizacijos chronologija.

dulkēs* > *dulkes* „dulkės“, **saujēs* > *saujes* „saujos“; 4) daugiskaitos kilmininko, pvz.: **ilčiū* (ilčiū?*) > *ilčiu* „ilčių“, **dulkiū* (**dulkiū?*) > *dulkiu* „dulkių“, **saujū* (**saujū?*) > *sauju* „saujų“. Sutrupėjo *i* kamieno daiktavardžių vienaskaitos šauksmininko galūnė, pvz., **iltē* > *ilte!* „iltie“, taip pat *ē* kamieno daiktavardžių vienaskaitos vardininko galūnė, pvz., **dulkē* > *dulke* „dulkė“.

Pasidarė nebeįmanoma baritoninio kirčiavimo daiktavardžių vienažodė dviskaita, nes vienaskaitos ir dviskaitos galininkas sutapo į vieną sinkretinį linksnį. Pasakymas *užūgula nósi* galėtų reikšti ir „užgulė vieną šnervę“, ir „užgulė abi šnerves“¹². Dar plg. pasakymą su *ē* kamieno daiktavardžio sinkretiniu linksniu: *pamélže károi* galėtų reikšti ir „pamelžė karvę“, ir „pamelžė abi karves“. Tapo būtini dvejybę žymintys leksiniai kvantoriai *du*, *dvi*, *abu*, *abi*, *abudu*, *abidvi*: *užūgula abí.dví nósi* „užgulė abi šnerves“. Toks sinkretinis galininkas iki šiol tebevartojamas, todėl leksinių kvantorių arba kokių sintaksinį žymiklių prireikė ir vienaskaitos galininkui: *užūgula víenu (kaíri, ší.tu) nósi* „užgulė vieną (kairę, šitą) šnervę“.

Dvibalsių ir diftongoidų monoftongizacija. Šiaurinių širvintiškių ir pietinių anykštėnų plote suvienbalsėjo netvirtapradžiai dvibalsiai *ai*, *ei*, *au*, *ui* atvirose galūnėse: **kaulai* > *kaulbi* „kaulai“, **kaului* > *kaulbi* „kaului“, **žemei* > *žemi* „žemei“, **audei* > *audi* „audei“, **augau* > *augu* „augau“¹³. Vienbalsėjimas paveikė visų nagrinėjamų kamienų vienaskaitos naudininko galūnę, pvz.: **iltei* > *ilti* „ilčiai“, **dulkei* > *dulki* „dulkei“, **saujei* > *sauji* „saujai“. Kaip

¹² Seniau taip buvo ir latvių kalboje: *kuodi* reiškė ir vienaskaitos, ir dviskaitos galininką (Rosinas 2005, 235). Dar plg. kitų kamienų *skāūda íņkstu* „skauda inkstą“ ir „skauda abu inkstus“, la. *vilku* „vilką“ ir „du vilkus“ (Rosinas 2005, 233). Šiaurinių širvintiškių ir latvių kalbos faktai nepatvirtina Z. Zinkevičiaus (1971, 157tt.) pastebėjimo, kad homonimiški gali būti tik to paties skaičiaus linksniai. Jei yra homonimiškų kito skaičiaus linksnių, tai jie būtinai turi būti ne tie patys linksniai. Jei sutampa tie patys skirtingų skaičių linksniai, vienas jų pereina į kitą kamieną.

¹³ Panašus procesas vyko latvių kalboje. Plg. š. širv. *krūmbi* – la. *krūmi* „krūmai“, š. širv. *áudi* – la. *audi* „audei“, š. širv. *áugu* – la. *augu* „augau“. Manoma, kad latvių kalboje šie dvibalsiai vienbalsėjo dėl žodžio galo trumpėjimo (Endzelynas 1957, 23; Rosinas 2005, 232). Šiaurinių širvintiškių ir pietinių anykštėnų dvibalsiai vienbalsėjo ir kirčiuotose galūnėse: *miškvēr* „miškai“, *matū* „matau“, *matī* „matei“. Kadangi skiemuo lieka ilgas, vienbalsėjimo negalima paaiškinti žodžio galo trumpėjimu. Monoftongizaciją lėmė pirmojo dėmens asimiliacinis supanašėjimas su antruoju dėmeniu. Tokį supanašėjimą rodo jau XVII a. Ukmergės teismų priesaikos: *Treycey* „Trejybei“, *paney* „ponai“, *dawiw* „daviau“, *Keyp* „kaip“ ir kt. (žr. Jablonskis 1937, 148).

rodo senieji raštai, dėl nefonologinių priežasčių jau XVI–XVII a. buvo sutrumpėjusi vienaskaitos inesyvo forma: *iltiji > iltij „iltyje“, *dulkeji > *dulkei „dulkėje“, *saujeji > *saujei „saujoje“. Susidaręs diftongoidas ij taip pat suvienbalsintas: iltij > ilti „iltyje“, *dulkei > dulkij > dulki „dulkėje“, *saujei > saujij > sauji „saujoje“.

Nekirčiuotų balsių *u* ir *e* kokybinė redukcija žodžio gale. Balsis *u* po minkštųjų priebalsių nelabai nuosekliai verčiamas į *i*. Šis kitimas sudarė sąlygas *iā* kamieno baritoninio kirčiavimo daiktavardžiams visai pereiti į *ē* kamieną. Vienaskaitos galininko ir įnagininko forma *sauju* „saują, (su) sauja“ virto į *sauji*. Plg. *dulki* „dulkę, (su) dulke“.

Balsis *e* irgi nenuosekliai verčiamas į *i* (dažniau prieš priebalsį *s*). Taip visai nuosekliai pakito vienaskaitos iliatyvo (pvz., *dulken* > *dulkin* „į dulkę“, *saujen* > *saujin* „į saują“) ir daugiskaitos galininko (pvz., *dulkes* > *dulkis* „dulkės“, *saujes* > *saujis* „saujas“) galūnės. Tokių šių pakitimų priežastį (suplakti žodžio galo balsiai *e* ir *i*) nurodo Z. Zinkevičius (1966, 52). Tačiau čia galima įžvelgti ir *i* kamieno įtaką, nes *e* į *i* virto ne visuose linksniuose, pvz., vienaskaitos vardininko galūnėje *sauje* „sauja“ balsis *e* išlaikomas (plg. *dulke* „dulkė“).

Šiaurinių širvintiškių *i* kamieno daiktavardžio linksnių galūnių raidą lėmė ir morfologiniai pokyčiai:

1. Linksnių galūnių sandaros asimetrijos šalinimas (dvivokalių galūnių keitimas vienavokalėmis).

2. *i* kamieno poliarizacija pagal gimines.

3. Pašalio vietininkų nykimas.

4. Vidaus vietininkų tarpusavio sąveika.

5. Dviskaitos nykimas.

6. Įvardinės vienaskaitos įnagininko galūnės poveikis.

Toliau šie pakitimai aptariami plačiau.

Linksnių galūnių sandaros asimetrijos šalinimas. Tradiciškai lietuvių kalbotyroje šis reiškinys vadinamas sisteminiu trumpinimu (Kazlauskas 1968, 166–172; Zinkevičius 1980, 102–193 ir kt.). A. Rosino manymu, toks pavadinimas netinkamas, nes „Dėl jo vyksmo sistemoje niekas nesikeičia – išlieka tos pačios kategorijos, gramatinės morfemos – pakinta tik jų sandara“ (Rosinas 2005, 223). Pasiūlytas tinkamesnis šio reiškinio apibūdinimas – galūnių sandaros asimetrijos šalinimas, arba dvivokalių galūnių keitimas vienavokalėmis (Rosinas 2005, 224).

Šiaurinių širvintiškių plote daiktavardžio linksnių galūnių sandaros asimetrija taip pat šalinama, nes ilgesnės galūnės, palyginti su trumpesnėmis, neturi papildomo morfologinio krūvio. W. Mańczakas teigia, kad porų „trumpesnė morfema–ilgesnė morfema“, „trumpesnis žodis–ilgesnis žodis“, „žodis–žodžių grupė“ pirmieji nariai išlieka dažniau negu antrieji; pirmieji ilgiau išlaiko archajinį pobūdį ir skatina antrųjų pakitimus daug dažniau negu atvirkščiai (Mańczak 1980, 283–288).

Galūnių sandaros asimetrijos šalinimas yra seniai prasidėjęs ir iki šiol nepasibaigęs procesas. XVI–XVII a. raštuose dar randamos visos žinomos divokalės galūnės (Palionis 1967, 117–123). Sprendžiant iš senųjų raštų, pirmiausia turėjo trumpėti pašalio vietininkų formos. Jau XVI–XVII a. raštuose formos su *-pi* arba *-pri* buvo retai vartojami archaizmai (Palionis 1995, 53). Atsirado formos *iltip* „prie ilties“, *dulkeip* „prie dulkės“, *saujeip* „prie saujos“ (vienaskaitos adesyvas), *iltiesp* „prie ilties“, *dulkėsp* „prie dulkės“, *saujėsp* „prie saujos“ (vienaskaitos aliatyvas) ir *ilčiump* „prie ilčių“, *dulkiump* „prie dulkių“, *saujump* „prie saujų“ (daugiskaitos aliatyvas).

Kitoks vidaus vietininkų likimas. Abu daugiskaitos vietininkai šiaurinių širvintiškių plote labiausiai nepaklūsta galūnių sandaros asimetrijos šalinimo tendencijai. Daug dažniau vartojamos formos su divokalėmis galūnėmis (pvz.: *íltise* „iltyse“, *dúlkese* „dulkėse“, *íltisna* „į iltis“, *dúlkesna* „į dulkes“) negu su vienavokale galūne (pvz.: *íltis* „iltyse, į iltis“, *dúlkes* „dulkėse, į dulkę“). Saugoma daugiskaitos inesyvo ir iliatyvo opozicija.

Vienaskaitos inesyvo ir iliatyvo opozicijos neutralizacija negrėsė, todėl šiauriniai širvintiškiai vartoja tik trumpąsias jų formas: *ílti* „iltyje“, *dúlki* „dulkėje“ ir *íltin* „į iltį“, *dúlkin* „į dulkę“.

Atrodo, ilgai išsilaikė daugiskaitos naudininkas su divokale galūne. K. Būgos (1959, 27) teigimu, Ukmergės apylinkėse XIX a. pabaigoje dar vartotos formos *tiemus arkliāmus*, *visomus moterimus*, *tauriemus žmonėmus* ir kt.. Todėl ir formos **iltimus* „iltims“, **dulkemus* „dulkėms“ tada galėjo egzistuoti.¹⁴ Vadinasi, daugiskaitos formų pakeitimas dviskaitinėmis (pvz., *íltim* „iltims“, *dúlkem* „dulkėms“) yra vėlyvas.

¹⁴ Mūšios kaime (Vidiškių par.) dar ir dabar (2001 m.) užrašytas įvardžio naudininkas *jumus: kàs jūmus idōmu* „kas jums įdomu“. Įvardžio naudininkas *mūmus* „mums“ 1998 m. užfiksuotas ir Panočių kaime (pietų aukštaičių tarmėje).

Dabar šiauriniai širvintiškiai vartoja vienavokales ir vienaskaitos, ir daugiskaitos įnagininko galūnes: *ílti* „iltimi“, *dú.lki* „dulke“ ir *íltim* „iltimis“, *dú.lkem* „dulkėmis“.¹⁵

Anksčiau ir intensyviau trumpėjo vienaskaitos įnagininko, inesyvo ir iliatyvo negu atitinkamų daugiskaitos linksnių formos. Daugiskaita vienaskaitos atžvilgiu yra žymėta, todėl išlieka labiau simbolizuota, ikoniškesnė. Laikomasi morfologinės struktūros kūrimo penktojo (konstrukcinio ikoniškumo) principo.¹⁶

i kamieno poliarizacija pagal gimines. Beveik visų kamienų daiktavardžiai turi ryškiai diferencijuotą pagal gimines vienaskaitos naudininko galūnę: *-(i)ui* vyriškosios giminės, o *-(i)ai* ir *-ei* moteriškosios giminės daiktavardžiai. Tik *i* ir *C* kamienai šiuo požiūriu nebuvo diferencijuojami. Todėl ir šie du kamienai buvo poliarizuoti pagal gimines. Poliarizacija prasidėjo XVI–XVII a. (Zinkevičius 1980, 223).

Daugelyje aukštaičių tarmių vyriškosios giminės *i* kamieno daiktavardžių vienaskaitos naudininko forma perėmė *ia* kamieno galūnę, o moteriškosios giminės – *iā* kamieno galūnę (*vagiui* – *ilčiai*). Šiauriniai širvintiškiai su moteriškosios giminės daiktavardžiais elgėsi nenuosekliai. Dauguma daiktavardžių perėmė *ē* kamieno, keli *iā* kamieno galūnę: **íltei* „ilčiai“, **klė̇tei* „klėčiai“, **sví.rtei* „svirčiai“, **žibi̇jkštei* „žebenškščiai“, **pá.žastei* „pažasčiai“, bet **ná.k̇cei* „nakčiai“, **ší.ṙžei* „širdžiai“. Kartais pavartojama abiejų kamienų formos: **klė̇tei* ir **klė̇cei* „klėčiai“. Buvusį kamienų skirtumą rodo tik priešgalūninių priebalsių *t*, *d* ir *č*, *dž* kaita (pvz., *sví.rtis* „svirtis“ – **sví.ṙcei* „svirčiai“), nes baritoninio kirčiavimo *ē* ir *iā* kamienų visų linksnių galūnės sutampa.

Įvykus žodžio galo dvibalsių *ai*, *ei*, *ui* monoftongizacijai, vienaskaitos naudininko linksnis vėl neberodė giminių skirtumo: *dé.besi* „debesiui“, *vá.gi* „va-

¹⁵ Artimiausias šiaurinių širvintiškių kaimynas K. Sirvydas (jo spėjama gimtinė Dabužiai yra prie pat Kavarsko parapijos ribos) dažniau vartojo ilgąsias daugiskaitos įnagininko formas knigomis PS I, 182, *žwakiemis* PS I, 1913–14, *pėumis* PS I, 8218. Bet *i* kamieno daiktavardžių galūnės yra vienavokalės: *akims*, *ausims* PS I, 9626. Vienaskaitos įnagininkas turi tik vienavokales galūnes: *gulbim* PS I, 8522, *karalum* PS I, 3911.

¹⁶ Penkis morfologinės struktūros kūrimo principus aprašė W. U. Wurzelis (1984, 175–183). Išsamiai šiuos principus komentavo A. Rosinas (2005, 85–92).

giui“ ir *ílti* „ilčiai“, *svírti* „svirčiai“, *ná.kči* „nakčiai“, *ší.rži* „širdžiai“¹⁷. Bet *i* kamieno daiktavardžių poliarizacija pagal gimines išliko, nes *ja* arba *ē* kamienų galūnes buvo perėmęs ir vienaskaitos įnagininkas: *dē.bešu* „debesimi“, bet *ilti* ~ *ilte* „iltimi“.

Pašalio vietininkų nykimas. Yra labai didelė tikimybė, kad daugiskaitos adesyvas šiaurinių širvintiškių apskritai nebuvo vartojamas. K. Sirvydo „Punktų sakymų“ pirmojoje dalyje vartojama daug daiktavardžio vienaskaitos ir daugiskaitos aliatyvų, mažiau vienaskaitos adesyvų, bet nėra daugiskaitos adesyvų. Vietoj jo pavartota prielinksninė konstrukcija *prieg weikalamus* PS I, 28₃₀.

Pašalio vietininkai konkuravo su prielinksninėmis konstrukcijomis. Įsigalėjus vienavokalėms galūnėms, susidarę lietuvių kalbos žodžio galui nebūdingi priebalsių junginiai *-sp*, *-mp* (pvz., *iltiesp* „prie ilties“, *ilčiump* „prie ilčių“) skatino jų nykimą.

Vidaus vietininkų tarpusavio sąveika. Dabartinio daugiskaitos inesyvo baigmens *-se* rytų aukštaičių tarmėse negalima išvesti iš baigmens *-sį* > *-si*. Įtikinamiausia Z. Zinkevičiaus (1966, 239) nuomonė, kad rytų aukštaičių *-se* yra *-sa* ir *-si* kontaminacijos rezultatas. Daugiskaitos inesyvo su baigmeniu *-sa* šiauriniai širvintiškiai dabar nebevartoja, bet tokia forma užfiksuota XVII a. Ukmergės teismų priesaikose: *walakosa* „valakuose“ (greta *walakose*) (žr. Jablonskis 1937, 148). Kai kurių kalbininkų manymu, dėl iliatyvo poveikio daugiskaitos lokatyvo formoje baigmuo *-su* galėjo būti pakeistas ir *-sa* (Zinkevičius 1982, 25t.; Rosinas 1999, 26; Stang 1966, 187).

Dviskaitos nykimas. Šio skaičiaus nykimo lietuvių ir latvių kalbose vidinius motyvus ir etapus išsamiai aprašė A. Rosinas (1994, 109–122; 2005, 257–262). Šiaurinių širvintiškių plote turėjo vykti panašūs procesai. Dviskaita daugiskaitos atžvilgiu yra žymėta, o vienaskaitos atžvilgiu – dvigubai žymėta. Tokios formos turi maža galimybių išlikti ir ilgainiui imamos keisti mažiau žymėtomis daugiskaitos formomis. Šiaurinių širvintiškių plote

¹⁷ Po netvirtapradžių dvibalsių *ai*, *ei*, *ui* monoftongizacijos atvirame žodžio gale labai sumažėjo vienaskaitos naudininko galūnės alomorfų. Šis visų kamienų daiktavardžių linksnis turi supergalūnę *-i* po minkštojo priebalsio (pvz., *ílti* „ilčiai“, *sė.seri* „seseriai“, *ká.rvi* „karvei“, *kí.ški* „kiškiui“) arba jos pozicinį variantą *-bi* po kietojo priebalsio (pvz., *mí.škti* „miškui“, *sún.bi* „sūnui“).

dviskaitos galininkui ypač nepalankus buvo dviskaitos ir vienaskaitos galininko sinkretizmas, susidaręs dėl Leskieno dėsnių ir nekirčiuotų ilgųjų balsių trumpėjimo: pasakymas *išróve ílti* galėtų reikšti ir vieną iltį, ir dvi iltis. Turėjo atsirasti dvižodė dviskaita: *išróve dvì ílti* „išrovė dvi iltis“.

Dvižodė dviskaita pirmiausia imta vartoti kalbant apie ne porą, o kuopą, grupę reiškiančius dalykus. Pvz.: *ainu par ukmergēs tuīgu / gi rajiē.ckus atsi.neša kašikì dvì únti* // (Vidiškiai). Porą žyminčių daiktavardžių vienažodė dviskaita labai retais atvejais pavartojama ir dabar: *skāūda akì* „skauda abi akis“¹⁸ (Vidiškiai). Bet ir porą žyminčių daiktavardžių dviskaita dabar jau beveik visada vartojama su bendrumo įvardžiais *abu, abi, abudu, abidvi* arba keičiama daugiskaitos forma: *skāūda akis, skāūda abi.dvi akis / akì*.

Dviskaita išliko tik fokuso (pirmo paminėjimo) atvejais. Pvz.: *givæ.na diēdus ir bóba ir turėje dù mažù sínu* // *viena karša paskēla di.dela vētra / abù.du vaikelūs pakēla na žēmes ir nēr žiñōs kur nusì.neše* // (Pašilė). Taigi dviskaita anksčiau išnyko anaforos atvejais (minint ne pirmą kartą). Šiauriniai širvintiškiai fokuso atvejais išlaikė dviskaitos galininką, bet vartoja jį pramaišiu su daugiskaitos galininku. Iš atributinių žodžių, be skaitvardžių *du, dvi* ir įvardžių *abu, abi, abudu, abidvi*, dviskaitos galininką turi būdvardžiai. Nepavyko rasti nė vienos dalyvio dviskaitos formos.

Išnyko dviskaitos vardininkas. A. R o s i n o (1994, 120) manymu, sinkretinis linksnis *du tarnu* išsiskyrė į du skirtingus linksnius: *du tarnai* (vardininkas) ir *du tarnu* (galininkas). Taip atsitiko dėl būtinybės diferencijuoti dviskaitos vardininko ir galininko formas.

Dvejybės visai nebereiškia naudininko ir įnagininko formos. J. Taelde-manas teigia, kad nedidelio dažnio leksiškai žymėtos formos yra kaip tik tos formos, kurias gali veikti morfo(no)loginė analogija¹⁹.

Išnykus naudininko ir įnagininko dviskaitos ir daugiskaitos opozicijai, pradėtos vartoti formos be nepopuliaraus priebalsių junginio *-ms* žodžio gale, pvz., *íltim* „iltims“ ir „iltimis“.

Įvardinės vienaskaitos įnagininko galūnės poveikis. Įvardinių galūnių poveikis *i* kamieno daiktavardžiams yra minimalus. Šalia pagrindinių vienaskaitos įnagininko formų *ílti* „iltimi“, *nósi* „šnerve“, *dú.lki*

¹⁸ Plg. *padúo čebatù* „paduok batus“ (Linkmenys), *ir_vienà usidedam akì / nemà.tóm* // (žaidžiant slėpynes, viena mergaitė užsidengia akis) (Vieciūnai, prie Druskininkų).

¹⁹ Cit. iš: Rosinas 1994, 120.

„dulke“ vartojamos ir komplementinės formos *íltĩj* „iltimi“, *nórsij* „šnerve“, *dú.lkĩj* „dulke“ (su *ĩ* iš įvardžiuotinių formų). Šioje galūnėje *ĩ* (*i*) dažniausiai turi *ā* kamieno daiktavardžiai: *šakuĩ* „(su) šaka“, *mamuĩ* „(su) mama“. Plg. *su_tuĩ senuĩ sukneluĩ* „su ta sena suknele“²⁰. Rečiau galinį *ĩ* (*i*) perima kitų kamienų daiktavardžiai: *íltĩj* „iltimi“, *sesutĩj* „sesute“ ir pan. Mažinamas šio linksnio galūnės alomorfų skaičius.

Dėl visų minėtų fonologinių ir morfologinių kitimų susidarė *i* kamieno paradigma, turinti labai daug sinkretinių galūnių su *ē* (ir buvusio *ĩā*) kamieno galūnėmis. Plg. Vidiškių šnektos *i* kamieno daiktavardžio *íltis*, *ē* kamieno daiktavardžio *dú.lke* „dulkė“ ir buvusio *ĩā* kamieno daiktavardžio *sá.uje* „sauja“ linksniavimą.

	Vienaskaita			Daugiskaita		
V.	<i>íltis</i>	<i>dú.lke</i>	<i>sá.uje</i>	<i>íltis</i>	<i>dú.lkes</i>	<i>sá.ujes</i>
K.	<i>íltēs</i>	<i>dú.lkes</i>	<i>sá.ujes</i>	<i>í.l̃čũ</i>	<i>dú.l̃ku</i>	<i>sá.uju</i>
N.	<i>ílti</i>	<i>dú.lki</i>	<i>sá.uji</i>	<i>íltim</i>	<i>dú.lkem</i>	<i>sá.ujem</i>
G.	<i>ílti</i>	<i>dú.lki</i>	<i>sá.uji</i>	<i>íltis</i>	<i>dú.lkis / dú.lkes</i>	<i>sá.ujis / sá.ujes</i>
Įn.	<i>ílti / íltĩj</i>	<i>dú.lki / dú.lkĩj</i>	<i>sá.uji / sá.uj̃ĩj</i>	<i>íltim</i>	<i>dú.lkem</i>	<i>sá.ujem</i>
Vt.	<i>ílti</i>	<i>dú.lki</i>	<i>sá.uji</i>	<i>íltise / íltis</i>	<i>dú.lkese / dú.lkes</i>	<i>sá.ujese / sá.ujes</i>
II.	<i>íltin</i>	<i>dú.lkin</i>	<i>sá.ujin</i>	<i>íltisna / íltis</i>	<i>dú.lkesna / dú.lkes</i>	<i>sá.ujesna / sá.ujes</i>
Š.	<i>*ílte!</i>	<i>*dú.lke!</i>	<i>*sá.uje!</i>	<i>*íltis!</i>	<i>*dú.lkes!</i>	<i>*sá.ujes!</i>
	Dviskaita					
G.	<i>ílti</i>	<i>dú.lki</i>	<i>sá.uj̃i</i>			

Į labai didelį šių kamienų vienaskaitos linksnių formų panašumą pietrytinėje rytų aukštaičių tarmės dalyje atkreipė dėmesį ir J. Kazlauskas (1968,

²⁰ Kai kurie moteriškosios giminės įvardžiai šiaurinių širvintiškių plote turi tik įvardžiuotines vienaskaitos vardininko ir įnagininko formas: *tóji* „ta“, *anóji* „ana“, *katróji* „katra“, *tuĩ* „(su) ta“, *anuĩ* „(su) ana“, *katruĩ* „(su) katra“.

214). Skiriasi tik vienos vienaskaitos linksnio formos (vardininko) galūnė. Toks *ē* ir *i* kamienų įvairių linksnių galūnių sutapimas būdingas ne vien širvintiškiams. Visai analogiška padėtis aprašyta Šaukėnų šnekte (pietų žemaičių varniškių tarmė). *īā* ir *ē* kamienų daiktavardžiai *jāuji*, *smārvi* ir *i* kamieno daiktavardis *únkštis* skirtingas galūnes turi tik vienaskaitos vardininko linksnyje. Visų kitų vienaskaitos linksnių galūnės yra sinkretinės (Rosinas 1971, 49). J. Kazlauskas (1968, 206–218) plačiai aprašė gausius šių dviejų kamienų linksnių sutapimus ir *i* kamieno perėjimą į *ē* kamieną senuosiuose raštuose, įvairiose žemaičių ir rytų aukštaičių šnektose. Ypač dažnai tokia glaudi šių dviejų kamienų sąveika pastebima tose tarmėse, kur trumpinami ilgieji galūnių balsiai.

Daiktavardžio *i* kamienas yra neproduktyvus, *ē* kamieno atžvilgiu žymėtas (daug rečiau vartojamas). Todėl daugelio *i* kamieno daiktavardžių galūnes šiauriniai širvintiškiai pakeitė nežymėtojo *ē* kamieno galūnėmis. Žodžiai perėjo į kitą kamieną: *únte* ~ *ántė* „antis“, *kárte* ~ *kártė* „kartis“, *krósne* ~ *krósnė* „krosnis“, *uįkšte* ~ *ańkštė* „ankštis“, *nóse* ~ *nósė* „nosis“, *kúlše* ~ *kúlšė* „kulšis“, *žibiųkšte* ~ *žibeńkštė* „žebenkštis“, *garuįkšte* ~ *garańkštė* „garankštis“ ir kt. Daiktavardžiai *kándis* ir *súodys* perėjo į *īā* kamieną: *kúnže* ~ *kándžia* „kandis“, *súožes* ~ *súodžios* „suodžiai“.

Daug geriau *i* kamieno galūnes išlaikė oksitoninio kirčiavimo daiktavardžiai: *akis* „akis“, *ašis* „ašis“, *naktis* „naktis“, *žuvis* „žuvis“, *žusis* „žąsis“, *bitis* „bitė“, *vaveris* „voverė“, *žáuberis* „žiauberė“, *škáuteris* „skiauterė“, *pažastis* „pažastis“, *rušis* „rūšis“, *šalis* „šalis“, *šaknis* „šaknis“, *áusis* „ausis“, *širdis* „širdis“, *vótis* „votis“, *dúris* „durys“ ir kt. Yra vienas kitas visai naujas *i* kamieno daiktavardis: *seseris* „sesuo“, *púseseris* „puseserė“ (Pašilė), *suknis* „suknia“ (Kavarskas). Vadinasi, dviejų kamienų vienaskaitos galininko sutapimo (*áki* „akį“ ir *duōbi* „duobė“) nepakanka, kad daiktavardis pereitų į kitą kamieną. Šiuo atveju *i* kamieno išlikimą lemia pagrindinio linksnio (vienaskaitos vardininko) galūnių skirtumas (*akis* „akis“ ir *dabē* „duobė“).

Į *ē* kamieną perėjo oksitoninio kirčiavimo daiktavardis *úsne* „usnis“, į *īā* kamieną – *uįglis* „anglis“, kilm. *uįgle* ~ *ańglio* „anglies“. Daiktavardis *ugnis* turi komplementinę *ē* kamieno paradigmą: *ugnīs* ir *úgne* ~ *ùgnė* „ugnis“. Yra daiktavardžių, linksniuojamų pagal mišrią paradigmą. Daiktavardžio *pusnē* „pusnis“ dauguma vienaskaitos linksnių turė *ē* kamieno, o daugiskaita ir abu vienaskaitos vietininkai – *i* kamieno galūnes. Daiktavardžio *žverīs* ~ *žvėrys*

„žvėris“ vienaskaita linksniuojama pagal *ia*₂, o daugiskaita – pagal *i* kamieną. Tokių daiktavardžių yra labai nedaug, nes jie neatitinka antrojo (implikacijos) morfologinės struktūros kūrimo principo. Nė vienas jų linksnis neimplikuoja visos paradigmos.

Tikriausiai dėl negausumo blogai laikėsi vyriškosios giminės daiktavardžių *i* kamienas. Daiktavardžiai arba turi komplementinę paradigmą (vns. vard. *duntis* ir *duntīs* „dantis“, vns. kilm. *duñče* ir *duntīēs* „danties“ ir pan.), arba linksniuojami pagal mišrią paradigmą (vns. vard. *debesīs* „debesis“, vns. kilm. *dēbese* „debesies“, dgs vard. *debesī* ~ *debesiaī* „debesys“ ir pan.), arba visai pereina į kitą kamieną (*dīeveris* yra *ia*₂ kamieno).

īā kamieno baritoninio kirčiavimo daiktavardžiai, kaip minėta, visai perėjo į *ē* kamieną, o oksitoninio kirčiavimo daiktavardžiai kamieno nepakeitė, pvz., vienaskaitos vardininkas (*dalē* „dalia“, *pražē* „pradžia“, *apačē* „apačia“), vienaskaitos kilmininkas (*dalīōs* „dalios“, *pražīōs* „pradžios“, *apačōs* „apačios“) ir kt.

Išvados

1. Šiaurinių širvintiškių *i*, *ē* ir *īā* kamienų daiktavardžių linksnių galūnėse vyko labai daug fonetinių ir akcentuacinių procesų. Svarbiausi buvo Leskie-no dėsnis (sutrumpėjo net penkiolikos linksnių galūnės), nekirčiuotų ilgųjų balsių trumpėjimas (nekirčiuotose galūnėse neliko ilgųjų balsių), balsių *a* ir *ā* priešakėjimas po minkštųjų priebalsių (susidarė sąlygos baritoninio kirčiavimo *īā* kamieniui pereiti į *ē* kamieną), netvirtapradžių žodžio galo dvibalsių *-ai*, *-ei*, *-ui* vienbalsėjimas (visų kamienų vienaskaitos naudininko galūnė tapo sinkretinė) ir kt.

2. Po šių ir kitų pakitimų nemaža dalis *ē*, *i* ir *īā* kamienų linksnių galūnių tapo sinkretinės. Trijų aptariamų kamienų tik vienaskaitos vardininkas turi dvi skirtingas galūnes. Visų kitų vienaskaitos linksnių galūnės sutampa. Sinkretinės yra ir kai kurių daugiskaitos linksnių galūnės. Susidarė sąlygos *i* kamieno daiktavardžiams pereiti į *ē* kamieną. Išliko labai nedaug *i* kamieno baritoninio kirčiavimo daiktavardžių. Stabilusis *ē* kamienas gerai išsilaikė ir dar pasipildė *īā* ir *i* kamienų žodžiais, pats prarasdamas tik *īē* kamieno daiktavardžius, kurie perėjo į *ā* kamieną.

3. Iš morfologinių kitimų svarbiausias yra sistemos asimetrijos šalinimas (dvivokalių galūnių keitimas vienavokalėmis). Šiai tendencijai pakluso visi

linksniai, išskyrus daugiskaitos inesyvą ir iliatyvą, kurie šalia trumpųjų formų turi ir ilgąsias. Jei vartojamos trumposios daugiskaitos vietininkų formos, susidaro labai griežtos struktūros visų kamienų paradigmos – visų linksnių galūnės yra vienavokalės.

4. Dviskaita, būdama daugiskaitos atžvilgiu žymėta, o vienaskaitos atžvilgiu – dvigubai žymėta, neturėjo didelių galimybių išlikti, todėl beveik išnyko. Šiaurinių širvintiškių plote jai ypač nepalankus buvo dėl fonetinės raidos atsiradęs sinkretinis vienaskaitos ir dviskaitos galininkas.

5. Išnykus dvivokalėms galūnėms, pašalio vietininkų galūnėse susidarė nepopuliarūs priebalsių junginiai *-mp*, *-sp*. Be to, šie vietininkai konkuravo su prielinksninėmis konstrukcijomis, kurios ilgai juos ir pakeitė. Yra labai didelė tikimybė, kad daugiskaitos adesyvas šiaurinių širvintiškių apskritai nebuvo vartojamas.

7. *i*, *ē* ir *īā* kamienų daiktavardžių įvairių linksnių sinkretizmas ir kamienų mišimas pastebimas ne tik šiaurinių širvintiškių plote. Visai analogišką padėtį A. Rosinas aprašė Šaukėnų šnekteje, A. Kazlauskas – senuosiuose raštuose, įvairiose žemaičių ir rytų aukštaičių šnektose.

DEVELOPMENT OF THE *i*, *ē* AND *īā* STEM NOUNS IN THE NORTHERN ŠIRVINTIŠKIAI SUBDIALECT

Summary

The present article is a joint analysis of three noun stems, as the majority of their endings have become syncretic due to phonetic and morphological development, and the above process resulted in good conditions for mixing of the said stems. Mostly the development of baritone stress *i*, *ē* and *īā* stem nouns is discussed in the article, as unstressed endings have changed to a greater extent than stressed ones in the majority of Eastern Aukštaitian dialects.

Quite a number of linguists attribute the majority of morphological changes to essentially phonetic changes. Numerous phonetic and accentual processes have taken place in different case endings of *i*, *ē* and *īā* stem nouns of the Northern Širvintiškiai subdialect (in the localities of Kavarskas, Vidiškiai, Ukmergė and Pašilė). The main processes were Leskien's law (having resulted in the shortening of as many as fifteen case endings), shortening of unstressed long vowels (as unstressed endings were devoid of long vowels), fronting of the vowels *a* and *ā* preceded by palatalised consonants (this

resulted in conditions for the baritone stress *iā* stem to develop into the *ē* stem, cf. nom. sg. **saujā* > **saujē* “handful” vs. **dulkē* “dust”, gen. sg. **saujās* > **saujēs* vs. **dulkēs* etc.), monophthongisation of circumflex and unstressed word-ending diphthongs *-ai*, *-ei* and *-ui* (the dative case singular endings of all-stem nouns have become syncretic, e.g. *ká.rvi* “for a cow”, *í.lti* “for a fang”, *sé.seri* “for a sister”), etc.

Following the aforementioned and other changes, a considerable part of case endings belonging to *i*, *ē* and *iā* stem nouns have also become syncretic. Only the singular nominative case nouns with all the three stems have two different endings (e.g. *í.ltis* “fang”, *sá.uje* “handful”, *dú.lke* “dust”). All the remaining singular cases have identical endings. Syncretism is also found among some of the case endings in the plural. Conditions developed for *i* stem nouns to become members of the *ē* stem paradigm. Only a very small fraction of *i* stem baritone stress nouns have remained: *í.ltis* “fang”, *nó.sis* “nostril”, *pí.ntis* “axe head”, *klé.tis* “granary”, *pá.ltis* “piece of back bacon” and *sví.rtis* “lever”. The stable *ē* stem was preserved well and furthermore enhanced with *iā* and *i* stem words.

Out of the morphological changes, the most important one is the elimination of system asymmetry (substitution of bivocal endings with monovocal ones, e.g. **iltimus* > *iltims* “for fangs”, **iltiji* > *iltij* “in a fang” etc.). This tendency was typical of all the grammatical cases having bivocal endings except the plural inessive and illative, which have main long forms (e.g. *dú.lkese* “in dust” and *dú.lkesna* “into dust”) in addition to short forms (*dú.lkes* “in dust, into dust”). The preserved forms with bivocal endings retain the inessive-illative opposition.

The dual number has nearly disappeared in all the stems. In the area of Northern Širvintiškiai, the emergence of the syncretic singular and dual accusative case due to phonetic development was particularly unfavourable for the retention of the dual number: the word *í.lti* may signify “one fang” (acc. sg.) and “two fangs” (acc. dual).

After the disappearance of bivocal endings, unpopular consonant combinations like *-mp*, *-sp* developed in the adessive and allative cases, e.g. *iltiesp* “towards a fang”, *ilčiump* “towards fangs”. Besides this, they competed with prepositional constructions and were eventually substituted with such phrases entirely.

ŠALTINIAI

- LIŠ I – Konstantinas Jablonskis (ats. red.), *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai* 1, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1955.
- PS – Richard Garbe (Hrsg.), *Szyrwid's Punkty Kazań (Punktay Sakimu) vom Jahre 1629*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1884.
- SKSŽ – Kazys Pakalka (red.), *Senasis Konstantino Sirvydo žodynas*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1979.

LITERATŪRA

Borkovskij, Kuznesov 1963 – Виктор Иванович Борковский, Петр Саввич Кузнецов, *Историческая грамматика русского языка*, Москва: Издательство Академии наук СССР.

Būga Kazimieras 1959, *Rinkiniai raštai 2*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.

Endzelynas Janis 1957, *Baltų kalbų garsai ir formos*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.

Girdenis Aleksas 1994, Žemaičių savarankiškos raidos pradžia, *Baltistica* 28(2), 5–20.

Girdenis Aleksas 2001, *Kalbotyros darbai 3*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Jablonskis Konstantinas 1937, Kelios XVII amžiaus lietuviškos priesaikos ir kitos lietuvių kalbos liekanos Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės aktuose, *Archivum Philologicum* 6, 142–148.

Kardelis Vytautas 1999, *Fonetinės slavizmų ypatybės ir jų raida rytinėse lietuvių šnektose* (daktaro disertacija), Vilniaus universitetas.

Kazlauskas Jonas 1968, *Lietuvių kalbos istorinė gramatika*, Vilnius: Mintis.

Mańczak Witold 1980, Laws of Analogy, In Jacek Fisiak (ed.), *Historical Morphology*, The Hague-Paris-New York: Mouton, 359–372.

Markevičius Valdimantas 2002, K. Sirvydo „Punktų sakymų“ I dalies tarminės ypatybės ir jų santykis su dabartinėmis rytų aukštaičių tarmėmis, *Baltistica* 37(2), 223–228.

Palionis Jonas 1967, *Lietuvių literatūrinė kalba XVI–XVII amžiuje*, Vilnius: Mintis.

Palionis Jonas 1995, *Lietuvių rašomosios kalbos istorija*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Rosinas Albertas 1971, Šaukėnų šnektos *įā, ē* ir *i* kamieno daiktavardžiai, *Kalbotyra* 23(1), 49–54.

Rosinas Albertas 1994, Lietuvių kalbos daiktavardžių ir įvardžių dviskaitos raida, *Baltistica* 4 priedas, 109–122.

Rosinas Albertas 1999, Inesyvo ir adesyvo formų kilmės ir raidos klausimu, *Baltistica* 34(2), 173–185.

Rosinas Albertas 2005, *Latvių kalbos daiktavardžio linksniaavimo sistema. Sinchronija ir diachronija*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Sabaliauskas Algirdas 1990, *Lietuvių kalbos leksika*, Vilnius: Mokslo.

Saussure 1977 – Фердинанд де Соссюр, *Труды по языкознанию*, Москва: Прогресс.

Stang Christian Schweigaard 1966, *Vergleichende Grammatik der baltischen Sprachen*, Oslo–Bergen–Tromsø: Universitetsforlaget.

Wurzel Wolfgang Ullrich 1984, *Flexionsmorphologie und Natürlichkeit (Studia Grammatica 21)*, Berlin: Akademie-Verlag, 1984.

Zinkevičius Zigmantas 1966, *Lietuvių dialektologija*, Vilnius: Mintis.

Zinkevičius 1971 – Зигмас Зинкявичус, Роль омонимии в развитии форм (на материале балтийских языков), In *Locījuma kategorija valodas struktūrā un sistēmā (Zinātniskās konferences materiāli)*, atb. red. Jānis Rozenbergs, Rīga: Latvijas valsts universitāte, 157–159.

Zinkevičius Zigmās 1980, *Lietuvių kalbos istorinė gramatika 1*, Vilnius: Mokslas.

Zinkevičius Zigmās 1982, Lietuvių kalbos postpoziciniai vietininkai, *Baltistica* 18(1), 21–38.

Zinkevičius Zigmās 1987, *Lietuvių kalbos istorija 2*, Vilnius: Mokslas.

Zinkevičius Zigmās, 2006, *Lietuvių tarmių kilmė*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Aurimas MARKEVIČIUS

Baltistikos katedra

Vilniaus universitetas

Universiteto g. 5

LT-01513 Vilnius

Lietuva

[individuale@hotmail.com]